

## ઝનૂનથી ખરડાયા વગરની હિજરતકથા | એસ. ડી. દેસાઈ

**[ધ બર્ડન અન્ડ રેફ્યુજ (અંગ્રેજી) :** રીટા કોઠારી, સુધારેલી પેપરબેક આવૃત્તિ, ૨૦૦૯, ઓરિએન્ટ બ્લેકસ્વોન, નવી દિલ્હી, પૃ. ૨૪+૨૦૬, ડિ. નિર્દિષ્ટ નથી]

૧૯૪૭માં દેશનું વિભાજન થયું તે પૂર્વના સો અને પછી આજપર્યંતના સાઠ વર્ષ સુધીના સંદર્ભે સિંધી કોમના અસ્તિત્વની ઝાંખી કરાવતું આ પુસ્તક છે. રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક મુખ્ય પ્રવાહથી દૂર સરહદી પ્રાંત સિંધ અને ત્યાંની સ્થાનિક સિંધી ભાષા બોલનારાં લોકોમાં ત્રણ ભાગનાં મુસ્લિમો અને એક ભાગનાં હિંદુ, હિંદુઓમાં કેટલાંક પાસે વહીવટી કાબેલિયત, મોટા ભાગનાં દુકાન ચલાવે કે શરાફી કરે, કેટલાંક આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષા સુધીનો વેપાર પણ. આના કારણે મુસ્લિમો પણ એમના પર આધાર રાખે.

મુસ્લિમ મુખ્ય પ્રવાહ વચ્ચે સિંધમાં સદીઓ સુધી રહેલાં આ હિંદુઓનું હિન્દુત્વ સંસ્કૃત પ્રણાલીના હિન્દુત્વથી થોડું ભિન્ન છે. સિંધી હિંદુઓ એમના તિકાના મંદિરમાં જાય છે અને શીખ ધર્મ તથા સૂફી સંપ્રદાયની અસર ધરાવે છે. એમના ખોરાક, પહેરવેશ વગેરે પર ઇસ્લામની પણ અસર છે. આની પ્રારંભિક નોંધ લીધા પછી ઈ. સ. ૭૧૧માં થયેલા આરબ આક્રમણથી માંડીને ૧૮૪૭માં અંગ્રેજોએ સિંધ આંચકી લીધું ત્યાં સુધીનાં રાજકીય-સામાજિક-ધાર્મિક પરિબળો અને તે વચ્ચે ઊભરતી સિંધી પ્રતિભાની લેખિકા સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરે છે.

૧૮૪૩થી ૧૮૭૬ના સોએક વર્ષના ગાળા દરમ્યાન સિંધ બોમ્બે પ્રેસિડન્સીનો ભાગ રહ્યું. ત્યારપછી ૧૮૭૭માં સિંધનું અલગ પ્રાંત તરીકે અસ્તિત્વ આવ્યું. અગાઉનાં સો અને આ દસ વર્ષના સમયગાળાની વિશદ ચર્ચા લેખિકા, પરિશ્રમપૂર્વકના અભ્યાસને આધારે, બે અલગ પ્રકરણોમાં કરે છે. અગાઉ સંયુક્ત મુંબઈમાં હિંદુઓ બહુમતીનો દરજ્જો ધરાવતાં હતાં, તે હવે અલગ સિંધમાં લઘુમતી બન્યાં. એટલું જ નહીં, સિંધમાં હિંદુ કોમવાદનો પણ ઉદય થયો. સિંધ પ્રાંત અંગે લેખિકાએ બે સૂચક અવતરણો ટાંકેલાં છે. “સિંધ એવો વિચિત્ર પ્રાંત છે,” સરદાર પટેલ કહે છે, “જ્યાં સિદ્ધાંત કોઈ ક્ષેત્રમાં જોવા મળતો નથી, અને કોઈ પણ વ્યક્તિનો અહીં વિશ્વાસ ન થાય.” ૧૯૪૪ સુધીમાં એન. આર. મલ્હાણી નોંધે છે, “સિંધમાં બે જ સંગઠનો રહ્યાં હતાં – લીગ અને આર.એસ.એસ.”

આ પશ્ચાદ્ભૂમાં પુસ્તક બે રસપ્રદ બાબતો પર કેન્દ્રિત થાય છે – દેશના વિભાજન સમયનાં સિંધીઓના અનુભવો અને ગુજરાતમાં આવીને વસેલાં સિંધીઓ પ્રત્યે ગુજરાતીઓના પૂર્વગ્રહો તથા પોતાની અલગ પહેચાન અને ભૂતકાળ ભૂલી-મિટાવીને હિન્દુઓના મુખ્ય પ્રવાહમાં એકરૂપ થઈ જવાના સિંધીઓના પ્રયાસો. વિભાજન સમયની વેરઝેર અને લોહી નીંગળતી વિવિધ કથાઓથી જુદી પડતી હોવાની સાથે આ કથનીઓમાં વાસ્તવિકતા સ્વીકારી લઈ આગળ વધવાની ઝિંદગિલી તો છે, પરંતુ તે સાથે અસ્વાભાવિક પરિબળોને કારણે પોતાની સામૂહિક ધાર્મિક-સામાજિક અલગ પહેચાન ઓગાળી દેવાની અનિવાર્યતાનું દર્દ ઓછું હૃદયસ્પર્શી નથી.

વિભાજનના પગલે સિંધનાં હિન્દુઓ અને શીખોએ હિજરત કરી તે પંજાબ સાથે સંકળાયેલ હિજરતથી જુદી હતી. અધિકૃત અહેવાલો મુજબ હિજરતીઓની સંખ્યા મર્યાદિત હતી તથા હિજરત હિંસક અને લોહિયાળ ન હતી. આચાર્ય કિપલાણીએ એના મૂળમાં સૂફી અને વેદાન્તની અસર ગણાવી છે. અહીં ધાર્મિક ઝનૂન ન હતું, આર્થિક હતું. સિંધી હિન્દુઓ

સરખામણીમાં સમૃદ્ધ હતા. ઝનૂન અને હિંસાનો ભોગ બનેલ, ઘરબાર વિનાનાં મુસ્લિમો સિંધમાં આવ્યા, તેમણે પણ સિંધી હિન્દુઓને સિંધ છોડાવવામાં ભાગ ભજવ્યો. આમ છતાં, નોંધપાત્ર છે કે, સિંધી મુસ્લિમો અને સિંધી હિન્દુઓ વચ્ચે પેઢી દર પેઢી ચાલે એવાં વેરઝેરનાં બીજ ન રોપાયાં. વિભાજન પછીની પહેલી પેઢીનાં સિંધી હિન્દુઓ અને સિંધી મુસ્લિમોના ઇન્ટરવ્યૂમાં પણ આ વાત પ્રતિબિંબિત થાય છે.

સિંધીઓ લગભગ છ દાયકાથી ગુજરાતમાં વસી સ્થિર અને સમૃદ્ધ થયાં છે. ભૂતકાળ બાબતે જૂની પેઢી લાગણીશીલ થતી નથી. આજે ઊછરી રહેલી યુવા પેઢી એમની સિંધી ભાષા, રહેણીકરણી અને અસલ ઓળખનાં ચિહ્નો ભૂંસીને ધીરેધીરે અદ્યતન જીવનશૈલી અપનાવી નવી પહેચાન વિકસાવવા પ્રયત્નશીલ છે. કેટલાંક તો ઝૂલેલાલ નામથી પણ અજ્ઞાત છે. આ પરિવર્તનમાં વડીલોનો પણ સહકાર છે. આના મૂળમાં એમની ગંદાંગોબરાં, માંસાહારી, પાપડાખાઉ, અપ્રામાણિક, અશિક્ષિત અને અભિરુચિ વિનાના હોવાથી પ્રચલિત છાપ છે, એવું લેખિકા પોતે નિખાલસતાથી સ્વીકારે છે. અનેક મુલાકાતો દરમ્યાન પણ આ છાપ અને પ્રયાસ સ્વીકારાયાં છે.

૨૦૦૨નાં ગુજરાતનાં રમખાણો દરમ્યાન સિંધીઓનું જે વલણ રહ્યું તેનું વિશ્લેષણ લેખિકા નિર્ભીક તાટસ્થ્યથી કરે છે. આ વલણ પાછળ રહેલી માનસિકતા લેખિકાએ ગોધરા, અમદાવાદ, સુરત, ભાવનગર જેવાં નગરો અને અન્ય સ્થળોએ વસતાં સિંધીઓની મુલાકાત લઈ એમના શબ્દોમાં પણ ઝીલી છે. રેલવે સ્ટેશન પરની ઘટનાનો પડઘો ગોધરાનાં વહેવારુ વેપારી સિંધીઓએ શેરીમાં ન પાડ્યો. તો વળી, આવાં રમખાણો માટે નામચીન નહીં એવાં સ્થળોમાં પણ ‘હિન્દુઓથી વધુ હિન્દુ’ પુરવાર થવાની ઉતાવળે સિંધીઓએ ગુજરાતી હિન્દુઓ સાથે ભાઈચારો સાધી હાથ મિલાવ્યા અને વિભાજનના ઇતિહાસને પણ મરડીને રજૂ થતા જતા કોમવાદના ઝનૂનમાં ઝુકાવ્યું. લેખિકા યાદ કરાવે છે કે આજે પણ સિંધી મુસ્લિમો હિન્દુ સૂફી સંતોને મળે છે અને એમનો આદર કરે છે. જૂની પેઢીના સિંધીઓને વિભાજન સમયે શારીરિક બળજબરી કે હિંસા આચરાઈ હોય એવી કોઈ સ્મૃતિ નથી. તેમને અળગા ગણવાનું વલણ પણ મુસ્લિમોએ અપનાવ્યું ન હતું.

અંતમાં એક અંગત નિરીક્ષણ. ત્રણેક દાયકા પહેલાં અમદાવાદ આવીને વસ્યાં ત્યારથી રીટા કોઠારીનો પરિચય. સિંધી હોવાનો અહેસાસ ક્યારેય થયો નથી. ભાષા, અભિરુચિ અને અભિગમને કારણે. સિંધી કોમ ‘દૂધમાં સાકરની જેમ’ ભળી ગઈ છે એવું તો નથી. છતાં, પરિચિતોમાં, રીટાની જેમ બીજા પણ થોડા અપવાદો છે. કુશાગ્રબુદ્ધિ યુવા લેખિકાએ લખેલું આ પુસ્તક, એની શૈલી અને એના વલણને કારણે, વાચનક્ષમ બન્યું છે. સિંધી ભાઈબહેનો માટે પથદર્શક અને રૂઢિઆંકી સરહદોમાંથી ‘અન્ય’ લોકોને જોતાં કેટલાંક ગુજરાતી હિન્દુઓ માટે બોધપ્રદ છે. લેખિકાનો સમાપનનો સૂર એ છે કે સિંધીઓ (હિન્દુ-શીખ-ઇસ્લામના સમન્વયરૂપ) ‘સિંધીપણા’નો દાવો કરે તો તે માનવીય અભિગમ ધરાવતા, સુસંસ્કૃત અને ઇતિહાસ સાથે સુસંગત એવા સિંધીપણાનો હોય.